

A FŐVÁROS EGYESÍTÉSE A BUDAIAK SZEMSZÖGÉBŐL

A Pest, Buda és Óbuda egyesítésére tett első javaslat 1848. április 7-én, a pozsonyi országgyűlés bezárása előtt, a budaiaknak azon félelméből adódott, hogy a minisztérium kinevezésével, az országgyűlés Pestre történő összehívásával a Duna bal parti város az előnyökből jóval nagyobb mértékben fog részesedni Budánál,¹ s a város fővárosi rangja még inkább pusztá cím marad.

Félelmük nem volt alaptalan, mert bár az 1848:III. törvénycikk a minisztérium székhelyéül Buda-Pestet jelölte meg, a kortársak számára ez a gyakorlatban Pestet jelentette, s azzal, hogy Budán, a Várban csak a hadügyminisztérium és a belügyminisztérium rendezkedett be, a többi Pesten maradt, a budaiak aggodalma beigazolódott; a népképviselői országgyűlésnek pedig már egyértelműen Pest a kijelölt székhelye.²

Buda város tanácsa ezért a felismert hátrányos helyzetből az előremenekülést választotta azzal, hogy utasította követeit az egyesítés előterjesztésére, amelyről azonban jó egy év múlva, 1849. június 24-én nem törvény, hanem belügyminiszteri rendelet született,³ de érdemleges tárgyalására, majd megvalósítására nem maradt idő.

A mindkét város által jelentős anyagi áldozatokkal is járó szabadságharc leverésével Buda városa mintegy két évtizedre siralmas helyzetbe került.⁴ Városfejlesztésre nem gondolhatott, sőt a városi adminisztráció működtetésére, a tisztviselők fizetésére is kölcsönt kellett felvennie.⁵ A pestiekkel ellentétben a budai lakosok fő jövedelemforrását képező szőlőtermelés és borkereskedelem nem gyarapította a város lakosainak jövedelmét számottevően, s adó formájában a városét sem; mindemellett nagyon is érezhető volt a katonai jelenlét a Várban, s 1854-től a Gellérthegyen.

Az 1850-es évek végére mindinkább kiderülő működésképtelenség mind gazdasági téren⁶, mind a városvezetést illetően⁷ magyarázhatja, hogy az 1861. év politikai enyhülését megszakító intézkedések – az országgyűlés feloszlata, az adó behajtása katonai erővel – miért váltottak ki szokatlannul heves reakciót a lojálisnak elkönyvelt budai városvezetésből; miért fogalmazták meg jóval élesebben tiltakozásukat a politikai helyzet alakulása miatt s igényüket a változás iránt, mint akár Pest városa.⁸

1867-ben, a kiegyezés után életbe lépett végre az 1848:XXIII. tc., a városi törvény. A városok ekkor szembesültek a gyakorlatban is azzal a ténnyel, ami elméletben már 1848-ban is világos volt számukra: a törvény nem renndezi kielégítően beligazgatásukat. Szükség van tehát hiányosságainak megszüntetésére. A kiegyezés után Andrassy Gyula miniszterelnök nem hagyott kétséget afelől, miszerint a kormány számára méltó főváros csak az egyesített városok lehetnek, s egyben felszólította őket, nyújtsák be elképzeléseiket.⁹

Az amerikai emigrációból Buda város élére polgármesternek hazahívott Házmán Ferenc beiktatása után azonnal megfogalmazta elképzeléseit szülővárosa fejlesztéséről. Ezzel azonban nem tett mást, mint pontokba szedve foglalta össze a kortársak előtt is nyilvánvaló sürgős tennivalókat: a Vár erődtímenyjellegének megszüntetését, a Várba vezető utak kiépítését – hiszen Buda városközpontjáról, az immár alkotmányosan uralkodó magyar király székhelyéről van szó –, a Duna-part szabályozását, a Lánchíd megváltását, egy második híd építését, a város vízvezeték-hálózatának kiépítését, Buda zöld területeinek hasznosítását.¹⁰

A felsorolt pontok mindegyikéhez külön-külön is hiányzott a város saját erőforrása, de megvalósításukhoz a polgármester – 1869-től országgyűlési képviselőként is – a kormány segítségére számított, igaz, nem sok sikerrel. A városeyesítésig mindössze csak egy, a fent ismertetett programban nem szereplő célt sikerült megvalósítani: Buda pénzügyeit és gazdálkodását rendbe hozni annyira, hogy hivatali ideje alatt az adósságok egy részét letudva, a fennmaradó zavartalan fizetése mellett működőképes maradt a város.

A száműzetés éveit New Yorkban töltő Házmán Ferenc egyik legkövetkezetesebb szószólója lett a városeyesítésnek. Amerikai és itthoni tapasztalatait összevetve felismerte, hogy Buda számára nincs más lehetőség, ha a mindennapi létezésen – hovatovább tengődésen – túl fejlődni is akar, s ezáltal megfelelni a fővárosi feladatoknak.

A Duna túlsó partján, a Pesten megválasztott főpolgármester, Szentkirályi Mór hivatalba lépése után pár hónappal már figyelmeztette a pesti városatyákat, hogy ha már elkerülhetetlen a két város egyesítése, akkor azt oly megállapodáshoz kössék, amely az abból eredő hátrányokat Pestre nézve kiküszöböli vagy legalább semlegesíti.¹¹ Később jóval karakteresebben fogalmazott: minek megterhelni Pestet a *fejlődésképtelen, szegény, főleg német* Budával¹², midőn – folytathatjuk gondolatmenetét – Pest egyedül is képes megfelelni a fővárosi szerepnek, s az abból eredő elvárásoknak. Egy szépséghibája van azért a dolognak, mégpedig az, hogy az 1703-as privilégium Budát tette meg az ország fővárosának.

Mielőtt Szentkirályi véleménye mellett elmennénk azzal a megjegyzéssel, hogy azokra rácafoltt az idő¹³, érdemes közelebbről megvizsgálni igazságtartalmukat, valóban jelentett-e Buda Pest fejlődése szempontjából hátráltató tényezőt vagy éppen fordítva, Pest szívta el a Duna jobb parti város elől és tartotta meg helyzeti előnyéből adódóan mindazokat a lehetőségeket, amelyek egy jobb (szerencsésebb) elosztásban Buda fejlődését is elősegíthették volna.

A szabadságharc leverése után az osztrák minta alapján megszervezett polgári közigazgatás akarva-akaratlan a két város összetartozását erősítő intézkedéseket is tett. Az egyik legfontosabb, hogy közös adókerületbe vonta össze őket, amit Pest a kiegyezést követően szinte azonnal felmondott, sőt bejelentette igényét a Lánchíd jövedelmeinek rá eső részére és saját vámsorompó felállítására.¹⁴ Ezek és az ehhez hasonló lépések¹⁵ kétségbeesett tiltakozásra készítették a Duna jobb partjának városát. Többre ugyanis nem tellett erejéből.

A pesti főpolgármester egyik kifogása, hogy *Buda német*. Igen, a város lakosai túlnyomó részének német az anyanyelve. Az abszolutizmus éveiben a városi hivatalokban mind Pesten, mind Budán német volt a hivatalos nyelv; a szabadságharc leverése után Budán már 1850-től, Pesten azonban csak 1853-tól. Nem volt más a helyzet a város joghatósága alól kivont bíróságokon, a melléjük rendelt telekkönyvezésben, az árvaügy intézésében, az adóhivatalban és a rendőrségen sem.

Az 1851-ben készített népszámlálás adatai szerint¹⁶ Pesten a magyar ajkú lakosság létszáma közel annyi, mint a németeké, ezzel szemben sem Budán, sem Óbudán nem ellensúlyozza számárányukat bevándorló, túlnyomórészt magyar népesség.

	Pest	Buda és Óbuda
Össznépesség	119 321	53 614
ebből honos	96 328	45 957
ebből magyar	31 965	7 555
német	33 884	27 939

Minden bizonnyal egyértelműbb képet kapnánk, ha *csak a* polgárság adataival is rendelkeznénk, mert kiderülne, a városi polgárok származásukat és létszámukat tekintve Pesten is többségben németek.

1861 után a közigazgatásban az írott ügyintézés nyelve a magyar maradt ugyan, a szóbelié azon-

ban az a nyelv lett, amelyen a polgár megkereste a városi hatóságot, s ez tagadhatatlanul ismét a német nyelv előtérbe kerülését eredményezte a budai városházán.

A magyar nyelv használatának és terjesztésének oly fontos, nélkülözhetetlen eszköze, mint a színház – szemben a tekintélyes múlttal rendelkező várbeli német színházzal – Budán nem tudott fennmaradni. Hiába hangsúlyozta Országh Sándor budai tanácsnok, a városi színházi bizottság elnöke, miszerint a fővárosi léttel – például – ez a kötelesség is együtt jár, azt is kénytelen azonban elismerni, hogy Budán közönsége igazából a német nyelvű előadásoknak van: „Buda városa kitűnő hazafiségű lakosainak egy nem csekély része máig is inkább bírja a német nyelvet.”¹⁷ Pesten azonban mind a német, mind az állandó magyar színház fontos kulturális tényezője a városnak, sőt a kiegyezés után a magyar nyelv hegemoniájára oly érzékenyen reagáló közvélemény Pestnek megbocsátotta, hogy több német nyelvű – nyári, orfeum-, kabaréjellegetű – színház is alakult a városban. 1870-ben azonban a városi tanács visszavonta a német színház játékedényét; s mert egy tulajdonosa volt mindegyiknek, mind a két városban megszűnt a német színház. Pontosabban az ország fővárosában – miután Molnár György színigazgató budai magyar népszínháza megbukott – a magyar is és a német is.¹⁸

Pesttel ellentétben Budán az is megtörténhetett, hogy a Víziváros országgyűlési képviselője, aki nem volt más, mint maga a polgármester, 1872-ben német nyelven tartotta meg képviselői beszámolóját arra hivatkozva, miszerint a „jelenlévők nagy száma a magyar nyelvben nem eléggé jár-tas”.¹⁹

Szentkirályi félelme azonban – többek között – azon alapult, hogy „az összeolvadás következtében egy lesz a képviselő-testület, egy a közgyűlés, és hogy ezen testületben és közgyűlésben lesz budai oly képviselő legalább ötven, kik a magyar nyelvet nem bírják annyira, hogy akár a jegyzőkönyveket megértsék, akár a tanácskozásban magyarul szólhassanak.” – ezzel szemben, folytathatnánk gondolatmenetét, ha németül szólnak, azt mindegyik városatyja megérti, legyen akár pesti, akár budai, illetve óbudai. Szentkirályi tartott attól, hogy ez esetben „Budának Pestre lenne túlnyomó befolyása”, annál is inkább, mert a pesti közgyűlésben is helyet foglaltak olyan városi képviselők, akik demonstráltak a német nyelv használata mellett.²⁰

Félelmét a T. Ház az 1872. december 4-én tartott ülésén oszlatta el, midőn kimondta, az egyetített főváros igazgatásának hivatalos nyelve a magyar.²¹

A pesti főpolgármester másik ellenérve, hogy *Buda szegény*.²² Valóban az, de nem igazán gazdag Pest városa sem, illetve csak a hazai viszonyok között számít annak. Igaz, az előtte álló urbanizációs feladatok megvalósításához jóval nagyobb saját erőforrással rendelkezett, de éppúgy a kormány támogatására számított²³, mint Buda, csakhogy jóval nagyobb eséllyel.

Mindazok az építkezések, amelyekbe a város vezetői a kiegyezéstől a városegyesítésig fogtak – jogosságukat nem vonva kétségbe –, talán nemcsak a meglévő urbanizációs hiányok ledolgozását célozták, hanem hogy kész tények elé állítsák mind a kormányt, mind Budát és Óbudát. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa megvalósult programjának ismertében²⁴ nem számítottak rosszul, hogy megfogadták a város éléről azóta már visszavonult főpolgármesterük intelmét, azaz biztosították a város érdekeinek érvényesülését az egyesítés utánra is.

Szentkirályi ezzel az érveléssel valójában arra célzott, hogy Buda nemcsak szegény, hanem eladósodott város²⁵ is. Ez a vád azonban 1873-ra már csak részben igaz. A város ötvenes évekbeli siralmas anyagi helyzetéről maga a polgármester, Házmán szolgáltatót összefoglaló 1873 elején: volt idő, midőn a város az éveken át felhalmozódott számlák kifizetésére, adósságai törlesztésére kölcsönt akart felvenni, de azt semmilyen feltételek között nem kapott és kötelezvényei 25–30%-os veszteséggel cseréltek gazdát; s az is előfordult, hogy télen a szent szatócsnál vette.

Házmán polgármesteri működése éppen arra irányult, hogy a várost ebből az állapotból kimozdítsa, s ez 1873 elejére sikerült is neki²⁶: a város egyik adósságát kifizették, a másiknak, az 1859-ben felvett nyereménykölcsönnek pedig már csak egyhatoda volt hátra, de törlesztését biztos ala-

pokra helyezték, s Buda visszanyerte hitelképességét. Ezek az eredmények azonban még hosszú évekre csak a szerény létezésre, s nem a fővárosi szerep betöltésére nyújtottak lehetőséget. Buda városa tehát nem annyira eladósodva, mint inkább igencsak szegényen nézett az egyesítés elé. Pest viszont éppen fordított helyzetben, adóssággal terhelt, de nem szegényen várta az egyesítést – erre utal Szentkirályi főpolgármester azon megjegyzése, miszerint „Pest annyi intézet hiával van, melyeknek létesítése községi érdek, és így községi erőre vár – hogy már is *e cézlokra felvett nagyszámú adósságokkal terhelhetik*,”²⁷ (kiemelés tőlem – Cz. V.).

Pest város közgyűlése 1872 végén vízmű építésére és vízhálózatának korszerűsítésére tetemes kölcsön felvételéről határozott, amit Buda városa mély döbbenettel vett tudomásul.²⁸

Nem kétséges, ezt a kölcsönt éppúgy az egyesített fővárosnak kell majd visszafizetnie, mint a budaiak nyereménykölcsönét; s ez még akkor is így van, ha – formailag – Pest még az egyesítést kimondó törvény elfogadása előtt élt a lehetőséggel.²⁹

Az egyesítés ellen felhozott következő érv: Buda városa fejlődésképtelen természeti adottságai révén, miszerint a Várhegy és a Gellérthegy miatt nem tud terjeszkedni: „Budának jövője általában nincs. ... azért, mert nincs területe. Egyfelől a várhegy, másfelől a Sz-Gellért fejlődését mindig fogják akadályozni” – jelentette ki a pesti főpolgármester.³⁰

Buda városának eme hátrányát s ezzel Szentkirályi Mór véleményét igazából csak a XX. század második felének technikai fejlődése cáfolja meg most, napjainkban, amikor az építkezési láz már nem ismer természeti akadályokat.

Az 1870-es esztendő a törvényhatóságokról szóló törvényjavaslat országgyűlési vitájának jegyében telt el, s mint ismeretes, ekkor született Wahrmann Mór és Házmán Ferenc javaslata nyomán döntés arról, hogy a fővárosra külön törvényt dolgoznak ki. Az 1871-es esztendőben pedig az egyesítés megvalósítása körüli vita zajlott.³¹

A budai képviselők ez év elején egy ötös bizottság felállításáról határoztak, amelynek a feladata a kormány által a „főváros részére alkotandó municipiális törvény, illetőleg annak főbb elvei iránti nézeteit egy kimerítő jelentésben” a város közgyűlése elé terjesztzeni, illetve vizsgálni azt, hogy miként alakul Buda jövője a törvényjavaslat elfogadása esetén.³²

Az ötös bizottság – tagjai dr. Andaházy László ügyvéd, Balásy Antal, dr. Gombár Tivadar, Alkér Gusztáv, és az indítványt benyújtó Pleskott Henrik városi képviselők voltak – csak az év végére teljesítette feladatát. Késedelmüket a városatyák azzal magyarázták, hogy megvárták a kormány törvényjavaslatának elkészültét, mert éppen a kormány által „egybehívott enquete bizottság által megállapított szöveg nem nyújtott biztos alapot a bírálatra... aminthogy csakugyan sok és lényeges részekbe meg is lett változtatva.”³³

A tagok közül ketten – Andaházy László és Gombár Tivadar – határozottan visszautasították az egyesítést; ketten, Alkér Gusztáv és Pleskott Henrik fenntartásokkal ugyan, de mellette foglaltak állást. Az egyesítés iránti lelkesedés azonban még őket sem hatotta át, mert még ők is jobb szerették volna, ha az egyesítés „az érdekelt városok szabad akaratából és kezdeményezéséből a számtalan idevágó kérdéseknek gyökeres megvitatása, az ellentétes érdekek méltányos kiegyenlítése után történt volna meg és csak azután mint kész tény iktattatott volna törvénybe”, és bár meg vannak győződve arról, hogy „az egyesítésnél csakis Buda hoz és hozandó áldozatot, mivel Buda nemcsak fővárosi címét, fényes multjának ez egyedüli maradványát, hanem municipiális önállóságát is veszítendő”, de mert „az egyesítést magasabb politikai és nemzetgazdasági célok indokolják, sőt sürgetőleg követelik”, ezért nem haboznak egy percet sem hozzájárulni „a közös haza és a nemzet fényének emeléséhez”, s az egyesítésre igent mondani. Amit azonban még ők is határozottan elutasítanak, az a három város vagyoni kérdésének a törvényjavaslat szerinti módja. Helyette javasolják, hogy a vagyoni kérdések ügyében egy külön bizottságot állítsanak fel, amely bizottságba mind *a három város a tökéletes paritás elvén 10–10 vagy 15–15 tagot választ és delegál* (kiemelés tőlem – Cz. V.). A vagyoni kérdés rendezése e bizottság feladata lenne, s javaslatait a közgyűlés elé ter-

jesztené. A törvényjavaslat szerint ugyanis – számos más kérdéshez hasonlóan ezt is – a közös közgyűlésben tárgyalják, ahol mind a budai, mind az óbudai képviselők kisebbségben vannak.³⁴

A bizottság két hét múlva, december 14-én, ismét áttekintette az előterjesztést. Erre azért volt szükség, mert Andaházy László és Gombár Tivadar is ekkor nyújtották be írásban a saját, elutasító különvéleményüket: „Habár elvben kívánatos, hogy az ország fővárosa és a magyar kormány székhelye egy erős központot képezzen, mindamellett az egyesítés ellen kell nyilatkoznunk”³⁵ szögezték le.

Az általuk leginkább felpanaszolt pontok, hogy mindazok a hivatalok, intézmények, amelyeket eddig városuk fenntartott, de az egyesítés után állami kezelésbe kerültek, pesti székhellyel szerveződtek újjá. Így ülésezik Pesten az iskolatanács³⁶ s van napirenden a törvényszék Budáról Pestre kerülése; maradt viszont a budai Vár erődítmény jellege, s ami még ennél is lényegesebb, hogy az egyesítés, az összetartozás jelképévé vált Lánchídon a személy- és áruforgalom után vámot kell fizetni. Éppen ezért azt javasolják, hogy az állam egyszer s mindenkorra mondjon le önként a hídvámról, mert míg ez a vám fennáll, addig remény sincs a budai kereskedelem fellendülésére.

Kifogásolták, hogy a törvényjavaslat a városok megkérdése nélkül készült. A vagyoni kérdés előzetes rendezésétől pedig egyenesen az egyesítést tették függővé: „A tényleges egyesítésről végre szó nem lehet mindaddig, míg a vagyon kérdése megoldva nem lett, mert törvény általi tényleges egyesítés csak ott lehetséges, hol közakarattal és közmegállapodással jön létre a vagyoni állapot rendezése.” Ha pedig a három város vagyonkezelése továbbra is elkülönül, akkor Buda számára nincs értelme az egyesítésnek, mert nem nyer vele semmit, de elveszíti fővárosi rangját.

Bizottmány kiküldését ők is javasolják, még az egyesítés kimondása előtt, melynek feladata „ama veszélyeztetett érdekek mi módon leendő biztosítását, a kölcsönös anyagi igényeknek mi módon viszonylagos kiegyenlítését és a városok lakosainak egymáshoz összeforrását előmozdító tényezőket bonckés alá” venni, s amely javaslatait „minden egyes municipium elé terjeszti végleges megállapodás végett, ... mely ha ily módon ... megtörtént, nézetünk szerint beálland azon időpont, midőn a törvényhozásnak intézkedni kellend a tényleges egyesítés felett.”³⁷

Ezen a december 14-i ülésen Alkér Gusztáv és Pleskott Henrik állásfoglalásához Balásy Antal – a bizottság ötödik tagja – is csatlakozott, így az egyesítést módosításokkal ugyan, de elfogadó álláspont jutott többségre s került a közgyűlés elé.³⁸ Andaházy László és Gombár Tivadar különvéleménye mellett. Házmán Ferenc polgármester tekintélyének és Balásy Antal tanácsnoknak³⁹ nagy szerepe lehetett abban, hogy a közgyűlés az ötös bizottság többségi javaslatát végül elfogadta, s elvetette Andaházy László és Gombár Tivadar azon javaslatát, miszerint az ő különvéleményüket terjesszék az országgyűlés elé; helyette megelégedtek jegyzőkönyvbe foglalásával.

A két városi képviselő azonban a budai polgárok jelentős részének aggályait is megfogalmazta az egyesítéssel szemben. Ők éppúgy tartottak attól, hogy az egyesítés előnyeit Pest aratja le, mint a városatyák. Közülük jó néhányan vallották évek múlva, miszerint az 1873-tól elhúzódó ipari és kereskedelmi válság oka a városegyesítés. E (köz)vélemény 1875-re oly fontos politikai kérdéssé vált Budán, hogy Házmán Ferenc vízvárosi országgyűlési képviselő választási beszédében jónak látta külön kitérni rá és megcáfolni.

Az 1872:XXXVI. tc. elfogadása után, mint ismeretes, az 1873-as év folyamán került sor az egyesített főváros szervezetének kialakítására. A budai és óbudai városatyáknak bele kellett nyugodniuk abba a helyzetbe, hogy a három város közös közgyűlésében, a főváros szervezésére felállított bizottságokban többségben a pesti képviselők vannak, akik a szavazások során érvényesítik számbeli fölényüket.

A csalódott polgárok egy tekintélyes részét az 1872-ben alakult s új várospolitikai szükségességét hirdető Budai Polgári Társas Kör fogadta be. Az egyesítés következetes ellenzőjének, Andaházy Lászlónak, úgymint vízvárosi polgárnak és a kör egyik vezetőjének sikerült összefognia s az egyesítés következetes híve, Házmán Ferenc képviselő ellen szervezni őket: az 1878-as képviselőválasztáson sikerrel buktatták meg volt polgármesterüket.⁴⁰

Az egyesítés után magától értetődő természetességgel lett és – maradt – Pest a városigazgatás központja és az ország fővárosa is. A dinamikus városfejlődés a Duna túlsó partján szinte megállt: ott épültek az utak, a kórház, a közbauhid.⁴¹ Pest megkérdőjelezhetetlenül szorította háttérbe Budát az élet minden területén, így a legfontosabban, a gazdasági fejlődésben is úgy, ahogy Szentkirályi előre látta és jóslta: „az ipar és kereskedés áramlata Pestre vonult, ezt pedig Budára áttérlni nem lehet. – az életnek ezen tényezői a mely fészket egyszer választottak... nem változtatják meg.”⁴²

Az 1873 utáni évtizedekben tehát a budai polgár félelmét igazolva látta. Ha voltak reményei, akkor még az 1896-os millenniumi kiállításban reménykedhetett: városa fejlődésének hatalmas lendületet adna, ha helyszínéül a Kelenföldet vagy Óbudát jelölnék ki, s nem tennék tönkre a Városligetet, mert észak–dél irányában Buda is – akárcsak Pest – képes fejlődni. Ám a helyszínről döntő fővárosi közgyűlésen egyedül Liphay Béla báró tört lándzsát Buda mellett, a többi, budai származású városatyá hallgatott.⁴³

Negyven év múlva a főváros egyesítésére vonatkozó okmányok összeállítója, dr. Gárdonyi Albert tudós főlevéltárnok is kénytelen elismerni, miszerint „Buda fejlődése az egyesítés után nem öltött nagyobb arányokat s a budai oldal külön jellege ma sem szűnt meg teljesen, a dunai közlekedés még ma sem tökéletes, s a hagyományok ereje sem tört meg az egyesített városokban”, hogy Buda „egy hatalmas világváros előkelő és csendes városrésze”⁴⁴ lett, ám sem az egyesítést ellenző, sem az azt támogató budai városatyák szeme előtt nem ez a cél lebegett, midőn, ha vonakodva is, de beleegyeztek vagy éppen csak tudomásul vették a három város egyesítését.

Fővárosi polgárrá is valójában a pesti polgár lett. Budapest létrejött a budai polgárban nem az együvé tartozást, ellenkezőleg, az elkülönülést és az elzárkózó magatartást erősítette fel, amelyből szinte az első világháborúig nem mozdul ki. Gárdonyi megállapítása mellé odatehetjük Krúdy Gyula véleményét is, aki a hagyományaihoz, életviteléhez ragaszkodó, szegénységét kénytelen-kelletlen őrző budai és óbudai polgár alakját novelláiban utolérhetetlen nosztalgiával örökítette meg.

JEGYZETEK

1. A budai városatyák még István nádor közbenjárását is kérték a helyzet megváltoztatására. Az erre vonatkozó dokumentumot közli: Közrend és közbátorság, 21/b. dok. 34–35.; Bp. tört. IV. 34.
2. Corpus Juris 1848:III. tc. 5. §: „A ministerium székhelye Buda-Pest. Valójában Budán nem állt rendelkezésre elegendő hely és megfelelő középület sem a minisztériumok számára, sem az országgyűlés befogadására”; 1848:IV. tc. 1. §: „Az országgyűlés... Pesten tartandván üléseit.”
3. *Közlöny*, 1849. június; közli FBM I. 280–281. és Közrend és közbátorság, 191. dok. 218–219.
4. A Szentiványi Vince cs. ker. biztos által elvégeztetett budai pénztári vizsgálat szerint a város háztartása a folyó kiadásokon túl tetemes károkat szenvedett a Kossuth-bankok beszolgáltatásával is. Az – 1849. november 24-vel kiküldött számvizsgáló, Lechner Károly pesti tanácsnok jelentése szerint a különböző városi hivataloknál készpénz alig található: így például a telekhivatalnál mindössze 4489 pft, a hadipénztárban 3124 pft, míg a házipénztárban egy fillér sincs. Egyedül a gyámpénztár rendelkezett – érthető módon – jelentős összeggel, 960 828 forinttal. Ugyanakkor a négy pénztár által a katonai térparancsnokságnak beszolgáltatott Kossuth-bankok értéke 77 876 forintot tett ki. Ehhez járult a város 1848-ról elmaradt 40 288 ft adója, az 1849. évi 128 756 ft évi adóból a – szintén – be nem fizetett 83 133 ft. Az 1838. évi árvíz után felvett bankkölcsön 1849. évi részlete, azaz 63 710 ft is esedékessé vált. A város jelentős összegű kintlevőséggel bírt, ezek visszafizetésére azonban vajmi kevés a reményt látott a számvizsgáló. BFL IV. 1002 cc 4394. sz. i. Jelentés Szentiványi Vince cs. ker. biztosnak.
5. Bp. tört. IV. 132–133.
6. Az 1861-ben hivatalba lépő városvezetés a városi pénztárat olyannyira üresen vette át, hogy a tisztviselők fizetését sem tudták kiadni; sőt 16 017 ft adóhátralék és egy, az ötvenes években felvett kölcsön 14 175 ft-nyi kamatfizetési kötelezettsége is terhelte a pénztárat. BFL Bvlt IV. 1103. a. Közgy. jkv. 3., 5–9 jkv. sz.
7. Az ötvenes években a közel 53 000 lakost számláló Buda és Óbuda városigazgatásában a hatvanas évekre mintegy tizenhárom tanácsosi hely betöltése vált szükségessé.
8. Bp. tört. IV. 252–253.
9. VÖRÖS, 1973, 81–82.
10. CZAGA., 1997, 110.

11. Az egyesítés „oly feltételek előleges megállapításától függeszteni fel, melyek Pestvárosára nézve az egyesítést legalább ártalmatlanná tegyék.” GÁRDONYI, 1913, 4.
12. GÁRDONYI, 1913, VII–VIII.; VÖRÖS, 1973, 91–92.
13. „...az anquete folyamán Szentkirályi Mór véleménye ellenérvei megcáfoltattak s az egyesítés célszerűsége és megvalósítása világos előtérbe lépett.” GÁRDONYI, 1913, VIII.
14. 1867. július 8-án tárgyalt a budai közgyűlés arról, hogy Pest felmondta a pénzügy-minisztériumnál a közös fogyasztási és közevetvám-adópótlék beszedését; 1867. november 4-én, hogy Pest városa külön szerződést kötött az adófelügyelőséggel; 1869. június 7-én pedig napirendre került, hogy Buda, Pest és Óbuda ezentúl is egy kerületet képezzen a közevetvám és a fogyasztási adó tekintetében, de úgy, hogy a budai vámnál befolyt összegek Buda és Óbuda között, míg a pesti oldalon befolytak Pestet illessék – a hídnaplók alapján. BFL Bvlt IV. 1105. 1867. június 8. 24. jkv. sz.; 1867. november 4. 123. jkv. sz.; 1868. augusztus 3. 178. jkv. sz.; 1868. december 28. 269. jkv. sz. A két (illetve három) város közötti különbséget jól érzékelteti, hogy midőn Buda – kényszerűségből elfogadván a lánchídi vámtételek felosztását – megállapította az egyéb bevételek és kiadások után maradt tiszta jövedelem elosztását, azt Pest 7/10, Buda és Óbuda együtt 3/10 arányban tette. BFL. IV. 1105. 1869. június 7. 130. és 140. jkv. sz.
15. Riadalmat keltett Budán az is, hogy Pest bejelentette igényét a politechnikum létesítésére, amelyet eredetileg Budára terveztek. A város anyagi erejéhez mérten lendületes iskolaépítési programot valósított meg a városegyesítésig, ezzel szemben Buda pénz híján nem volt képes javítani iskolái nyomorúságos helyzetén, új létesítésére – eltekintve a budai fő-reálgimnázium néhány évvel korábbi létesítésétől – nem is gondolhatott. Sőt, midőn polgármestere, s egyben országgyűlési képviselője kétezer forintos oktatási segélyt kért városa számára, az országgyűlés leszavazta. A Buda városi képviselők mélyen sérelmezték és megalázónak találták azt is, hogy 1873 elején a budapesti iskolatanács elmarasztalólag tárgyalt a budai iskolák helyzetéről, jöllehet a felszólaló budai képviselők egyike, Peregriny Elek, kénytelen volt elismerni, a város több iskolája rozott állapotban van, több pedig „célszerűtlen helyen”. BFL Bvlt IV. 1105 1873. február 3. 275. jkv. sz.; 1869. március 1. 32., 42., jkv. sz.; CZAGA., 1997, 118.
16. Bp. tört. IV. 239. Csak a magyar, illetve a német lakosságra vonatkozó adatot vettem át – Cz. V.
17. BFL Bvlt IV. 1002. hh. Színházi iratok. Országgh Sándor jelentése a budai népszínházról. 1870. január 19.
18. BÓDIS, 1998, 117–122.
19. CZAGA., 1997, 120.
20. BFL IV. 1314. sz. n. Szentkirályi Mór különvéleménye. 1871. III. 18.
21. VÖRÖS, 1973, 99.
22. Lásd: 20. jegyzetet; Buda városának – a kortársak előtt már-már legendás – szegénységét még Podmaniczky Frigyes is felemlegeti naplójában: PODMANICZKY, Egy régi gavallér, 405. p.
23. Gerlóczy Károly helyettes pesti tanácsnok az 1869. október 31-én kelt törvényjavaslatának vezérelveit összegző előterjesztésében szükségesnek tartotta hangsúlyozni Pest megfelelő állami segélyezését. GÁRDONYI, 1913, XIII. „tekinettel különösen Pestnek fővárosi állására, szükségesnek tartám, hogy mint ilyennek az ország pénztárából megfelelő segélyeztetése törvény által biztosíttassék.” Uo. 26.
24. Az FKT felállításáról és programjáról; 1870:X. tc.; a megvalósulás egyes állomásairól: Podmaniczky naplója tudósít; VÖRÖS, 1973, 44–45., 48., 102.
25. 1867-ben a város például ötvenezer forint úgynevezett törvénykezési segélyt kapott a belügyminisztériumtól, amelyből az előző – tisztújítás előtti – városvezetés huszonhatezret már elköltött, a fennmaradó összeget pedig a város kétmillió forintos nyereségekölcsőne esedékes kamatának kifizetésére fordította. BFL Bvlt. IV. 1105. 13. kgy. sz.; a budai koronázási ünnepség költségeire a város 3500 forintos segélyt kapott Szapáry Antal főlovászmestertől, ami azonban nem volt elég, ezért újabb 6000 forintos segélyt kértek a pénzügy-minisztériumtól Uo. 3. kgy. sz. Az 1867-es évet pedig 152 423 forintos hiánnyal zárta a város. CZAGA., 1997, 107.
26. Midőn 1869-ben országgyűlési képviselővé választották, Házmán felmentését kérte a polgármesteri teendők alól, amit a budai közgyűlés csak úgy adott meg, hogy a város pénzügyi igazgatását heti egy tanácskozással megtartja. CZAGA., 1997, 110–111.; BFL IV. 1105. 1873. közgyűlés 275. sz.; CZAGA., 1997, 111.
27. BFL IV. 1314. sz. n. Szentkirályi Mór különvéleménye. 1871. III. 18.
28. A pestiek kölcsönéről: az 1872. december 12-én tartott közgyűlésen interpellálják Házmán polgármestert. BFL IV. 1105. 233. sz. a válasz: uo. 268. sz.; VÖRÖS, 1973, 45.
29. Az 1870:X. tc. 26. §-a a két város éves költségvetésének felét a községi építkezések beruházására rendelte. Még vizsgálat, ill. további kutatás tárgyát képezi, hogy Buda mennyiben (nem) felelt meg a törvény e rendelkezésének.
30. Lásd: 26. sz. jegyzetet.
31. VÖRÖS, 1973, 89–95.
32. BFL Bvlt IV. 1106. b. 2735/1870. sz. I.
33. Lásd a 33. sz. jegyzetet: Bizottmányi előterjesztés, 1871. december 1.; GÁRDONYI, 1913, 194–198.
34. A kérdéses rendezési módot és így a rá vonatkozó paragrafust nemcsak a budaiak, hanem a pestiek és az óbudaiak is kifogásolták: GÁRDONYI, 1913, 203–206. – pesti: 224–225.– óbudai. Az országgyűlés a törvényjavaslat vonatkozó paragrafusát (82.) 1871. december 7-én változatlan formában elfogadta. GÁRDONYI, 1913, 288.

35. Lásd: a 33. jegyzetet: Kisebbségi vélemény, 1871. december 14.; GÁRDONYI, 1913, 201–202.
36. A budai városatyák mélyen sérelmezték a közös iskolatanácsot, amely Pest székhellyel alakult, 22 pesti és 12 budai taggal. Éppen ezért arra törekedtek, hogy az iskolatanács két külön osztályban működjön, a két várost érintő kérdéseket külön tárgyalják, s minden egyéb ügyben döntsenek csak közösen. BFL Bvlt. IV. 1105. 1869. május 2. 126. kgy. sz.
37. Az ötös bizottságnak két tagja tehát az egyesítés mellett, kettő az egyesítés ellen foglalt állást. Ha közelebbről megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, miszerint Alkér Gusztáv városi tanácsnok, Pleskott Henrik városi alügyész, azaz mindkettőn Buda város alkalmazottai. Ezzel szemben Andaházy László és Gombár Tivadar a városi közgyűlés tagjai, képviselők. BFL Bvlt. IV. 1105. 1872. január 8. kgy. sz.; CZAGA., 1997, 118., 120.
38. A bizottság eme három tagja továbbra is ragaszkodott a már korábban elfogadott vélemény általános elveihez, de ez alkalommal már csak annyit kívántak, hogy „a vagyon, valamint a jövedelmek hova fordításának kérdése igazságosan oldassék meg.” – a módját már nem fejtegették. GÁRDONYI, 1913, 200.
39. Balásy Antal mindamellett, hogy városi tanácsnok, Házmán Ferenc kortesvezére a képviselő-választásokon. Feltehetően nemcsak polgármestere politikai nézeteit, hanem Budát illető elképzeléseit is osztotta.
40. CZAGA., 1997, 125., 127–128.
41. Budai Hírlap, 1892. november 6., továbbá erre vonatkozóan lásd a már hivatkozott PODMANICZKY-naplót, valamint GÁRDONYI, 1925, 20.
42. Lásd: a 27. jegyzetet.
43. *Budai Hírlap*, 1892. október 2., október 23., november 13. sz. Bár az is lehet – tegyük hozzá –, hogy Liphay Béla sem annyira Buda érdekeit tartotta szem előtt, mint inkább a kelenföldi villa- és telektulajdonosokét, lévén ő maga is ott birtokos.
44. GÁRDONYI, 1913, X–XI.

IRODALOM

Levéltári források:

- BFL=Budapest Főváros Levéltára.
 Bvlt.=Buda szabad királyi főváros Levéltára.
 IV. 1002. cc.=Tanácsíratok. 1686–1854. Pénztári vizsgálatok.
 IV. 1022. hh.=Tanácsíratok. 1686–1854. Színház iratok.
 IV. 1103. a.=Buda város Bizottmányi Közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1861.
 IV. 1106. b.=Tanácsíratok 1854–1873.
 IV. 1105.=Buda város Városhatósági Közgyűlésének iratai. 1861.
 Pvl.=Pest szabad királyi város levéltára.
 IV. 1314. Pest, Buda és Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági iratok.

Forráskiadványok:

- GÁRDONYI, 1913=A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Összeállította: GÁRDONYI Albert. Bp., 1913.
 FBM. I.=Források Budapest Múltjából I. 1686–1873. Szerkesztette: BÁCSKAI Vera. Bp., 1971.
 Közrend és közbátorság=Közrend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben. Válogatta: CZAGA Viktória, JANCsó Éva. Bp., 1998.

Közel egykorú visszaemlékezés:

- PODMANICZKY=Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatta: STEINER Ágota. Bp., d. n.

Feldolgozások:

- CZAGA., 1997=CZAGA Viktória: Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere. Bp., 1997.
 GÁRDONYI, 1925=GÁRDONYI Albert: Ötven esztendő Budapest Székesfőváros történetéből. Bp., 1925.
 VÖRÖS, 1973=VÖRÖS Károly: Egy világ város születése. Bp., 1973.
 BÓDIS, 1998=BÓDIS Mária, Szími élet, In: Egy nagy város születése. A Budapesti Történeti Múzeum Kiállításának Katalógusa, Tanulmányok Budapest Múltjából XXVII. Bp., 1998. 117–122.
 Bp. tört., IV.=Budapest története, IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. VÖRÖS Károly. Bp., 1978.

VIKTÓRIA CZAGA

*THE UNIFICATION FROM THE VIEWPOINT
OF THE OPPONENTS IN BUDA TOWN*

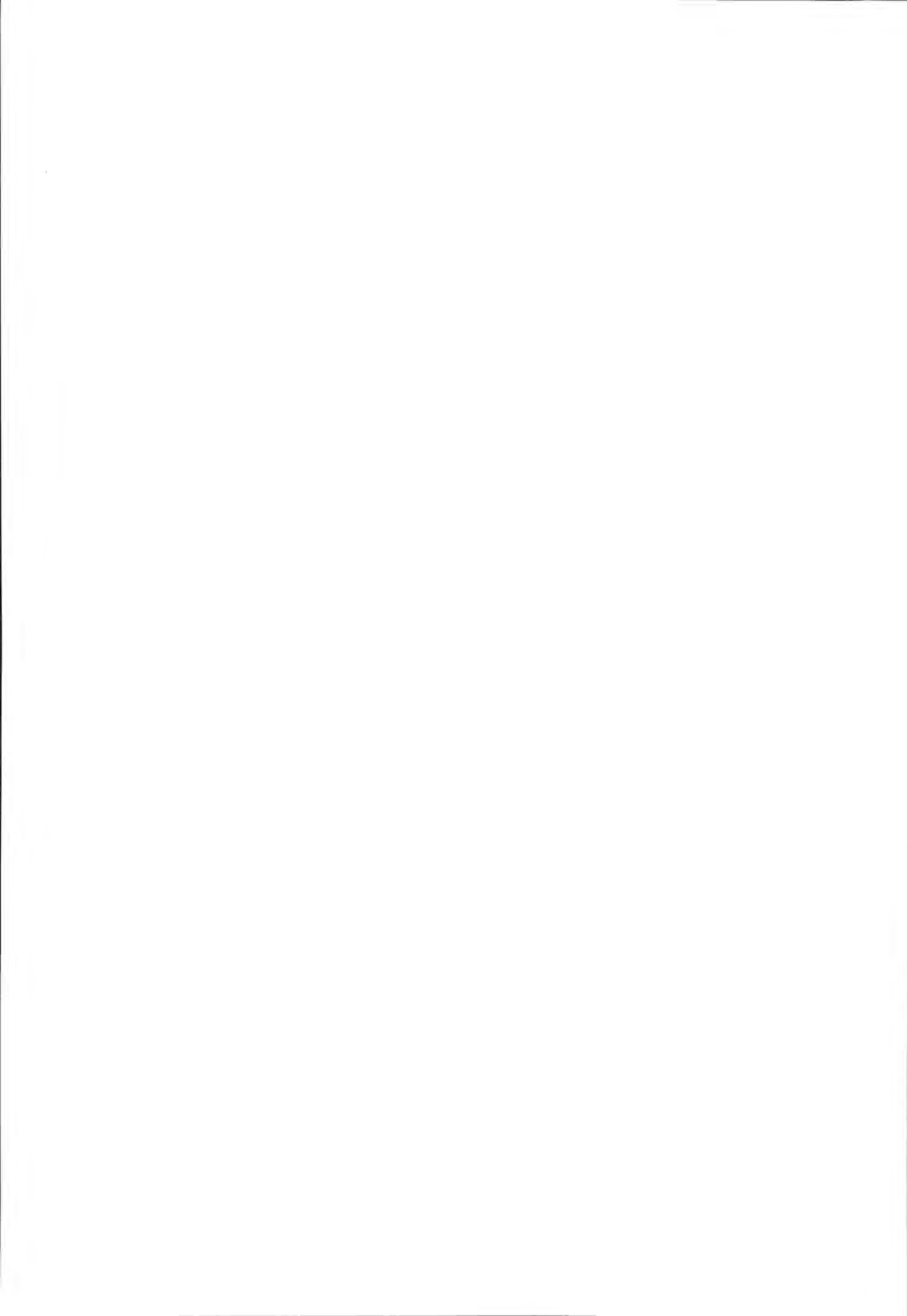
SUMMARY

Having gained independence after the 1867 Compromise, Hungary needed to establish a national seat, a worthy capital city, by unifying Buda, Pest and Old Buda. Until the unification was carried out five years later, both the opponents of the unification, and the town-councillors who were in favor of it, made their views publicly known.

The first one was Mór Szentkirályi, the Mayor of Pest, who already expressed his grave doubts in the beginning of 1868. The poverty of Buda, deriving from its indebtedness, was at the top of the list of his worries.

He was not the only one, however, who brought up counter arguments. A sizable group of the Buda middle class was also against the unification. While they admitted the poverty of their own town, they were afraid that Buda, despite giving up its title as capital (which it had held for several centuries) due to the unification, would not receive their fair share from the dynamic development of the twin city on the opposite bank of the Danube.

The lecture strives to determine the financial state of the town of Buda, when it became part of the capital, and whether the misgivings towards the unification on either side of the Danube were justified or not.

ÚJ EMBEREK AZ ÚJVÁROSHÁZÁN – AZ EGYESÍTETT FŐVÁROS ELSŐ KÖZGYŰLÉSÉNEK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

VÁROSPOLITIKAI ÉRDEKCSOPORTOSULÁSOK, A VÁLASZTÁS

Több mint féléves előkészületi munkálatok után, 1873. szeptember 25–26-án került sor az egyesítési törvény végrehajtásának politikai szempontból leglényegesebb aktusára, az új képviselői szerv, a törvényhatósági bizottság, majd november 30-án a kerületi esküdtek megválasztására.¹ A kétnapos esemény az országgyűlési választások heves összecsapásaihoz, kortesküzdelméhez szokott közvélemény szélesebb köreiből nem keltett különösebb izgalmakat, hiszen a városok kormánypárti és ellenzéki csoportjai, körei az év folyamán lényegében már megállapodtak a közgyűlési helyek elosztásáról.² A városrészi érdekek választók száma szerinti kiegyensúlyozásáról pedig maga a törvény rendelkezett.³

A jogszabály megalkotása előtti és alatti viták is elcsendesedtek, így az új városatyák megválasztását a társadalom jobbra már nem olyan dologként kezelte, amely még bármit is eldönt, hanem inkább – ami fölött már döntöttek... A korabeli sajtó ugyan tudni vélte, hogy a főváros egyesülését „illetékes körök nagyobb ünnepélyességgel” kívánták megünnepelni: a tervek szerint például a választás, ill. a megválasztott főtisztviselők bemutatkozása alkalmából az összes templomban Te Deumot tartottak volna, s „nagyobbszerű alapítványok”-at tettek volna; erre azonban végül is nem került sor.⁴

A képviselői szervre vonatkozó legfontosabb új rendelkezés szerint az egyesített főváros 400 fős közgyűlésében is – a megyékhez hasonlóan, annak fele részét alkotva – immár megtalálhatók voltak a *virilisták*, a legnagyobb adózók. Csakhogy Budapesten a választók őket is választották, mégpedig az 1200 legnagyobb egyenesadózó és személyes kereseti adót fizető közül bizonyos értelmiségi rétegek számára a lista összeállításakor módot nyújtva arra, hogy kétszeresen számíthassák be adójukat.⁵

A virilizmus fővárosi alkalmazását nemcsak az itteni közvélemény ellenezte hevesen – magukat a nagyadózókat is beleértve⁶ –, de a közhiedelemmel ellentétben a kormánynak sem voltak vérmes reményei, s ahhoz főként a megyék és a főváros közötti jogszabályi összhang végett ragaszkodott. Amint a belügyminiszter a törvényjavaslat indoklásában nyíltan be is vallotta: „...a buda-pesti közönség legvagyonosabbjai nagyobb részben az ipar és kereskedelmi és a pénzvilág köréből valók ... [akik] ... teljesen az üzletüknek élnek, arra, hogy a közgyűléseken néhány órán át, ... legalább havonként részt vegyenek idejük nincs, mint ezt a tapasztalás ... bizonyítja”.⁷

A választójogi rendelkezések egyébként az országgyűlési választójogra vonatkozóknak feleltek meg, melyeket csupán az írni-olvasni tudás és a kétévi egy helyben lakás követelménye egészített ki. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a fővárosi választások közül éppen az 1873-ast bonyolították le – ha eltekintünk a virilizmustól – a legszélesebb választójogi feltételekkel, hiszen az 1867-es tisztújításokon alkalmazott 1848-as *városi* törvény sokkal, az 1874-es új országgyűlési választójogi törvény pedig valamivel szigorúbb feltételeket tartalmazott.⁸ Haszonbérlok, a fővárossal szerződők, csőd alatt állók, vizsgálati fogságban lévők és elítéltek, valamint a haderő tagjai nem lehettek bizottsági tagok.⁹

A törvény a közgyűlés megújításánál a már más esetben – pl. a kisajátítási esküdtek választásánál¹⁰ – is alkalmazott technikához hasonló, sorsolósos-felezős módszert szabta meg: